

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Дус-Дагская средняя общеобразовательная школа Овюрского кожууна»

«Согласовано»

Зам. Директора по УВР
Седен-оол /Седен-оол С.В./
«31» августа 2023г.

«Утверждаю»

Директор школы
Шарый-оол /Шарый-оол С.А./
«08» августа 2023 г.

**Рабочая программа внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»**

Класс: 5

Количество занятий в неделю: 1

Количество часов в год: 34

Направление программы: занятия, направленные на удовлетворение социальных интересов и потребностей обучающихся на педагогическое сопровождение деятельности социально-ориентированных ученических сообществ, детских общественных объединений, органов ученического самоуправления, на организацию совместно с обучающимися комплекса мероприятий воспитательной направленности

Срок реализации: 1

Разработала: Куулар Чодураа Дурановна, учитель русского языка и литературы

2023-2024 уч.г.

Тайылбыр бижик

1-ден 6 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу ужурлар» деп программаның кол сорулгалары мындыг:

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредери.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарынга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олуру салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузазы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарынга, ниитилел мурнунга ёзулуг кижилер болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарынга, ужурларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.

6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлге-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуургалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улусунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарынга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнге, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижилер болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарынын кол даяныр угланыышкыны болур.

Демдек салбас, а чартык чылдап зачет хевиринге түңнелди көргүзүг-шингээдилге хевиринге кылып, өөреникчинин демдээ кылдыр санап болур.

Ниити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа

хевиринге эрттирип болур. Программаның темаларын, шактарын, чижеглей берген ону башкы бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладып ап болур.

Өөреникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейлерже экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанактап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредери, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредери, көргүзүп тургаш өөредери.

Кижизидериниң аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээрежи-деткири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

5 класска улусчу ужурлар деп эртемниң утказы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкени. Ыдыктыг тос таңды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыроолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрээл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

5-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң шиңгээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустун оран дугайында билиишкинин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунуң календарын, чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долuzu-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустун ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шиңгээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннерни, ыдыктыг тос таңдыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарыырын, отка йөрээл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

№ п/п	Темалары	Шаг ы	Кичээлд ин хевири	Өөреникчилернин билип алыр ужурлуг чүүлү	Ай, хүнү	Онаалгазы
I-ги улдуң – 10 шак						
1.	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билиишкиннер.	04.09	Ар. 4. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг «Бистиң төрөл аймактың дагылгазы». Презентация «Төрээн суурум даглар-биле хүрээленген».
2.	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштуң кадарчы кижиле бир-мөзүлежи.	11.09	Ар. 5, 6. Айтырыгларга боданыр. Хамнаарак деп куштуң болгаш оваа чуруун чуруур. Презентация «Хамнаарак – ыраажы куш», «Тывада оваа тейлер».
3.	С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижиле ёзулуг националист кижиле.	18.09	Чуруктарга презентация «Тыва хептер», «Тыва аыш-чем аймаа». Тыва дыл дугайында шүлүк шээжилеп алыр.
4.	Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижиниң иштики сагыш-сеткили.	25.09	Ар. 9, 10, 11. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Өскен-төрээн чуртумнуң таңды оранында өзүп турар аң-мени, катчимизи».
5.	М. Эргеп	1	Чаа тема	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран.	02.10	Ар 12, 13. Айтырыгларга

	«Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.		тайылбыры	Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.		боданыр. Чурук «Үстүү, ортаа, алды ораннарның онзагайы».
6.	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр, дээрлер – делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижиниң дээрге чалбарары. Дээрниң омур-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.	09.10	Ар 15, 16. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Дээрниң омур-хевирлери».
7.	Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.	16.10	Ар 18, 19. Айтырыгларга боданыр. Хүн дуртунуң календарын доктаадыр.
8.	Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүң херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.	23.10	Ар 21, 22. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Хүн туттуруушкуну». Ай, хүн дугайында тывызыктар, үлегер домактар тып бижип эккээр.
9.	С. Пюрбю «Белек».	1	Чаа тема тайылбыры	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.	06.11	Ар. 24. Айтырыгларга боданыр. «Авамга белээм» деп шүлүк азы кыска чогаадыг бижиир.
10.	С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзер назылыг болур, а мөңгеназын турбас. Мөңгө ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...	13.11	Ар. 25. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тыва чуртунуң аржааннары», «Кожууннарда аржааннар», «Мээң кожуунумда аржаан».

II-ги улдуң – 7 шак

11.	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыр ы	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктерни, чүвелерниң аразында хемчээлин, агаар-бойдустуң өскердишкенин кижилер сылдыстар дузазы-биле билип ап чораан.	20.11	Ар. 26, 27. Айтырыгларга боданыр. Чуруктар презентациязы «Айдың дүн». Дыңнадыг «Чеди-Хаан, Үгер, Шолбан сылдыстар чүнү айтып турарыл?».
12.	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыр ы	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижилер бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.	27.11	Ар. 28, 30. Айтырыгларга боданыр. Солун-оол Монгуштуң «Сылдыстар» деп ырызының сөстөрүн бижип эккээр, ырлап күүседир.
13.	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыр ы	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганьтурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеваның адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижилер.	04.12	Ар. 30. Айтырыгга боданыр. Дыңнадыг азы презентация «Надя Рушева – салым-чаянныг чурукчу».
14.	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыр ы	Кижилер хуу сылдызын билир, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.	11.12	Дыңнадыг «Мээн кады-төрөөннерим Чеди-Хаанның сылдыстарында».
15.	Черниң бодарааны. К.	1	Чаа тема тайылбыр	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустуң байлаа. Тыва	18.12	Ар. 34, 35. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хой –

	Кудажы «Черге йөрээл».		ы	улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.		черден кастынып оьттаар азырал мал».
16.	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш – кайгамчык өзүм. Ооң дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузуглуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиде, күрүне-даа ындыг тургузуглуг. Ыяш – делегейниң, чуртталганың, бөлүк улустуң омур-хевири.	25.12	Ар. 38. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Арыгда өзүп турар ыяштар».
III-кү улдун – 11 шак						
17.	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. <u>Хадың</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиде төүрүттүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, ооң иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүн, узун назынның омур-хевири. <u>Артыш</u> – ёзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.	08.01	Ар. 39. Айтырыгларга боданыр. Чуруктарга презентация азы дыңнадыг «Ыдык ыяштар».
18.	Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш чүглө бойдустан байлаа эвес, кижиге хей-аьтты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөңнеп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустуң аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чаңгыс черге кожалаштыр шиви, дыт, теректиң үнери. Каң-кадык, арыг ханныг	15.01	Ар. 40. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тыва чоннуң чалбарыыр, ыдыкшыдар ыяштары».

				салгалдың омур-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чаңгыс дөстен муң ажыг будуктарның чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.		
19.	Чадаң үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аът артыш деп аңгылаар. <u>Шаанак</u> – мөңге ногаан чадаң үнүш. Чөдүлге, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шеңне</u> , шеңнелиг шай – эм шынары күштүүндөн аза безин дынмас дижир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиде дүрзүлүг: дурт-сынныг, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оът.	22.01	Ар. 42. Айтырыгларга боданыр.
20.	К. Бегзи «Шеңне чечээ».	1	Чаа тема тайылбыры	Шеңне – өңгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.	29.01	Ар. 44. Айтырыгга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чечектер – черниң кырының каастакчызы».
21.	Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран-таңдызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.	05.02	Презентация азы дыңнадыг «Оргаадай – кижиде дүрзүлүг үнүш».
22.	Төрээн черим даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Даштар тускай төөгүлүг, умур-уткалыг, чажыттыг. Төрээн чурттуң (черлерниң), өг-бүлениң кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны умурлуг	12.02	Ар. 45. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Эдилел даштарының онзагай

				даштар дээр. Оларны бөлүктээрге: эдилел, төрөл бөлүк улустун, төөү-тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.		демдектери».
23.	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижикөжээлер, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш омур-хевирлер хамааржыр.	19.02	Ар. 47. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяның чажыды».
24.	Чурт-девискээр даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самыылыгының чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижикөжээ оовага даш салыр, кадаан баглаар, чеминиң үстүн чажар.	26.02	Ар. 48. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяда Кижикөжээ, Үш угбашкы».
25.	Ойнаар даштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзана даштары, кижикөжээ-даштар, көдүрер даш.	04.03	Ар. 48, 49. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тывада көдүрер даштыг черлер».
26.	Суг даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тожунуң Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Ооң даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Туң – терең хемнер, далай дүвүнүн дажы. Ону үрерге, күштүг үн үнер.	11.03	Презентация азы дыңнадыг «Тывада хемнер болгаш хөлдөр».
27.	Каасталга даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Каасталга даштары умур-уткалыг. Оларга кыс кижиниң чинчи-шурулары, сыргалары, билектээштери, билзектериниң карактары, а эр кижиниң бижээниң сывы, чиңзелиг бөргүнүн одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.	18.03	Презентация азы дыңнадыг «Каасталга даштары чүнү айтып турарыл?».

IV-кү улдуң – 9 шак

28.	Чонар даш.	1	Чаа тема тайылбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР-ның байлаа, улусчу культураның бир нептеренгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертек Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ...	01.04	Ар. 51. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чонар даштан дүрзүлөр», «Бай-Тайгада чонар даш».
29.	Төлге даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улустуң төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарның саны – 41, өнү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап чыгган болгаш кара-куштуң боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.	08.04	Ар. 52. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Хуваанак салыры».
30.	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниң бедии, шыпшыы, улуг оруктуң ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергези-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүнден дүжер, ооң ээзинге чеминиң дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяап-ла даш салыр.	15.04	Ар. 53. Айтырыгларга боданыр. Чогаадыг-сактыышкын «Артты ажып эрткенивис».
31	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема тайылбыры	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезиниң иштинге тывылган уруг тос ай болгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.	22.04	Ар. 54. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тос – ыдыктыг сан».
32.	Суг дугайында	1	Чаа тема	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол	29.04	Ар. 56. Айтырыгларга

	тоолчургу чугаалар.		тайылбыры	элементилерниң бирээзи. Делегей эң баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр.		боданыр. «Хемчик балыктарның хевирлери». Дыңнадыг хемде
33.	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрээл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тываулустуң ужурунда кижии аржаанга чүгле кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүле чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижии агын-көгүн баглап, аьжы-чеминиң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, ооң девискээрин аштап-арыгшлаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижии кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмейлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эриин – бокталдырбас.	06.05	Ар. 61. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Аржаанга сагыыр ужурлар».
34.	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрээл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тываулустуң ужурунда кижии аржаанга чүгле кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүле чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижии агын-көгүн баглап, аьжы-чеминиң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, ооң девискээрин аштап-арыгшлаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижии кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар	12.05	Ар. 61. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Аржаанга сагыыр ужурлар».

				бажын –кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмейлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эриин – бокталдырбас.		
--	--	--	--	--	--	--